

O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI TOSH DAVRI YODGORLIKLARI VA TOSH QUOLLAR

Muallif: **To‘ramirzayev Rustamjon**

Telefon nomer: [+998934932476](tel:+998934932476)

Annotatsiya

Ushbu akademik maqola O‘zbekiston hududidagi tosh davri yodgorliklari va tosh quollarining arxeologik ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Maqolada paleolit, mezolit va neolit davrlarining xronologik ramkasi, metodologiyasi, shuningdek, madaniy komplekslari ko‘rib chiqiladi. Teshiktosh, Selng‘ur, Ko‘hitangtog‘ va Obishir kabi asosiy arxeologik manzilgohlar muhokama etilib, ulardan topilgan tosh quollarining tipologiyasi, texnologik tahlili va ishlab chiqarish usullari batafsil yoritilgan. Shuningdek, qadimgi odamning paleoekologik muhitga moslashuvi, iqlim o‘zgarishlarining ta’siri va turmush tarzidagi evolyutsion jarayonlar atroflicha o‘rganiladi. O‘zbekiston tosh davri tadqiqotlarining Markaziy Osiyo va jahon arxeologiyasidagi o‘rni va ahamiyati xulosada umumlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Tosh davri, Paleolit, Mezolit, Neolit, Teshiktosh, Tosh quollar, Arxeologiya

Kirish

O‘zbekiston, Markaziy Osiyoning markazida joylashgan bo‘lib, uzoq tarixiy o‘tmishga ega bo‘lgan hudud hisoblanadi. Uning geografik joylashuvi sharq va g‘arb o‘rtasida tabiiy ko‘prik vazifasini o‘tagan holda, qadimgi odamzodning ilk rivojlanish bosqichlaridan boshlab muhim madaniy jarayonlarga guvoh bo‘lgan. O‘zbekiston hududidagi tosh davri yodgorliklari va ulardan topilgan tosh quollar insoniyat evolyutsiyasining murakkab yo‘li, uning tabiat bilan o‘zaro munosabati hamda ilk madaniy innovatsiyalarni tushinishda beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu davrga oid arxeologik topilmalar nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Yevrosiyo qit‘asidagi qadimgi

madaniyatlar va iqlim o'zgarishlari kontekstida insoniyatning moslashuv strategiyalarini o'rganish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqola O'zbekiston tosh davrining umumiy tavsifi, asosiy yodgorliklari, tosh qurollarining tipologik va texnologik xususiyatlari, shuningdek, paleoekologik muhitga moslashuv jarayonlarini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilishni maqsad qilgan. Tadqiqot obyekti sifatida tosh davrining ilk, o'rta va yuqori paleolit, mezolit va neolit bosqichlaridagi madaniy komplekslar, ularni davrlashtirish usullari hamda mintaqa arxeologiyasining jahon ilm-fanidagi o'rni yoritiladi.

Asosiy qism

Tosh davri yodgorliklarini davrlashtirish va topilmalarni sanalash arxeologik tadqiqotlarning asosiy metodologik tamoyillaridan biridir. O'zbekiston hududida o'tkazilgan tadqiqotlarda ko'plab usullar qo'llanilgan, jumladan, stratigrafik tahlil, radiokarbon (C14) sanalash, termoluminescent (TL) sanalash, optik lyuminescent (OSL) sanalash va tipologik qiyosiy tahlil. Stratigrafik tahlil madaniy qatlamlarning ketma-ketligini o'rganish orqali nisbiy xronologiyani aniqlashga yordam beradi. Radiokarbon usuli esa organik materiallarning mutlaq yoshini belgilash imkonini beradi. Tosh qurollarning shakli va ishlab chiqarish texnologiyasiga asoslangan tipologik tahlil esa topilmalarni ma'lum madaniy komplekslarga bog'lashda muhim o'rin tutadi.

Ilk Paleolit (Quyiy Paleolit): Taxminan 2,5 million yildan 100 ming yil avvalgacha. Bu davrga ilk gominidlarning paydo bo'lishi va oddiy tosh qurollarning yaratilishi xos.

O'rta Paleolit (Mustye davri): Taxminan 100 ming yildan 40 ming yil avvalgacha. Neanderthal odamlari bilan bog'liq bo'lib, levalua texnikasi rivojlangan.

Yuqori Paleolit: Taxminan 40 ming yildan 12 ming yil avvalgacha. Zamonaviy inson (*Homo sapiens*) paydo bo'lgan va murakkabroq qurollar, san'at namunalari yaratilgan.

Mezolit (O'rta tosh davri): Taxminan 12 ming yildan 7 ming yil avvalgacha. Pleystotsenning oxiri va Golotsenning boshlanishi bilan bog'liq bo'lgan iqlim o'zgarishlari va hayvonot dunyosidagi o'zgarishlar davri.

Neolit (Yangi tosh davri): Taxminan 7 ming yildan 5 ming yil avvalgacha. Dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishi, kulolchilikning rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

O'zbekistonning ilk va o'rta paleolit davri yodgorliklari Markaziy Osiyo arxeologiyasining eng muhim qismini tashkil etadi. Bu davrga oid eng mashhur manzilgohlardan biri Surxondaryo viloyatining Boysun tumanidagi Teshiktosh g'oridir. 1938-1939 yillarda arxeolog A.P. Okladnikov tomonidan kashf etilgan bu g'or jahon ahamiyatiga molik topilma – 9-10 yoshli neandertal bolaning dafn marosimi qoldiqlari bilan mashhur. Bolaning bosh suyagi neandertallarga xos xususiyatlarni, jumladan, peshona tepasidagi ustunlar, egri peshona va bo'rtib chiqqan burunni namoyish etgan bo'lib, uning hajmi zamonaviy bolalarnikidan kattaroq bo'lgan. Dafn marosimining o'zi ham muhim ritual xususiyatlarga ega bo'lgan; bola atrofida yerga qadalgan tog' echkilari va bug'u shoxlari topilishi Surxondaryo hududidagi Mustye madaniyatida diniy e'tiqodlarning mavjudligini ko'rsatadi. Rus antropologi Mixail M. Gerasimov ushbu bolaning qiyofasini qayta tiklagan bo'lib, uning haykaltaroshlik portreti Termiz muzeyida namoyish etilmoqda. Teshiktosh g'orida 1,5 metr chuqurlikdagi madaniy qatlamlarda tosh qurollar va ovlangan otlar, ayiqlar, tog' echkilari suyaklari ham topilgan. Bu topilmalar o'rta paleolit davri odamlarining ovchilik faoliyati va asbob yasash texnologiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

So'nggi dala tadqiqotlari natijasida Ko'hitangtog' tog' tizmasining janubiy hududlarida yangi o'rta paleolit arxeologik yodgorligi topilgani e'tiborga molik. Bu yerda geologik jarayonlar natijasida hosil bo'lgan g'or va boshpanalardan birini ibtidoiy odamlar mavsumiy ravishda ishlatganliklari aniqlangan. Dastlabki tadqiqotlarda ko'plab tosh o'zaklar, parchalari, qipiqlari, plastinkalar va asboblari topilgan. 0,5 metr chuqurlikdagi sinov chuqurligi madaniy qatlamni ochib berdi, u qora, mayda tarqalgan tuproq, kul va qurum qoldiqlari bilan qoplangan bo'lgan. Bu qatlamda ko'p miqdorda tosh artefaktlar va yovvoyi hayvonlarning suyak parchalari topilgan. Ushbu yangi yodgorlik Teshiktosh bilan xronologik va madaniy o'xshashliklarga ega ekanligi uning ilmiy ahamiyatini oshiradi. Bundan tashqari, O'zbekistondagi Selung'ur g'ori ham ilk paleolit davriga oid muhim

yodgorliklardan hisoblanadi, u Markaziy Osiyudagi eng qadimgi inson manzilgohlardan biri bo‘lib, ilk gominidlar izlarini o‘zida saqlaydi.

Yuqori paleolit davri zamonaviy insonning paydo bo‘lishi va murakkabroq texnologiyalarning, san’atning rivojlanishi bilan tavsiflanadi. O‘zbekistonda bu davrga oid yodgorliklar nisbatan kamroq o‘rganilgan bo‘lsa-da, ular insoniyatning intellektual va madaniy rivojlanishidagi muhim bosqichlarni ko‘rsatadi.

Mezolit davri (miloddan avvalgi 12 000 – 7 000 yillar) Paleolitdan Neolitga o‘tish davrini ifodalaydi va geologik jihatdan Pleystotsendan Golotsenga o‘tish bilan bir vaqtga to‘g‘ri keladi. Bu davrda muhim ekologik o‘zgarishlar yuz bergan: mamontlar kabi yirik muzlik hayvonlarining qirilib ketishi va kichikroq, tezroq harakatlanuvchi fauna turlarining ko‘payishi kuzatilgan. Ushbu o‘zgarishlar insoniyatda yangi innovatsiyalarni, ayniqsa kamon va o‘qni ixtiro qilishni rag‘batlantirgan. Bu esa ovchilik usullarini inqilob qilib, individual ovchilikning ahamiyatini oshirgan. Tosh, suyak va yog‘ochdan yasalgan mikrolit asboblari, masalan, pichoqlar va qirg‘ichlar keng tarqalgan. Ilk qayiqning yordamida baliq ovlash ham muhim ahamiyat kasb etgan.

O‘zbekistonda Qo‘shilish manzilgohi (miloddan avvalgi 10 000 yillar) mikrolit asboblari va xonakilashtirilgan qoramol suyaklarining ilk dalillarini taqdim etadi, bu esa chorvachilikning boshlang‘ich bosqichiga ishora qiladi. Markaziy Osiyodagi boshqa muhim mezolit davri manzilgohlari Obishir I/V va Machaydir. Obishir madaniyati mezolit davrining tosh qurollar texnikasidagi o‘zgarishlarni yaqqol namoyish etadi. Bu davrga oid kech mezolitik Qayla manzilgohlarida topilgan oxra va chig‘anoq bezaklari bo‘lgan dafn marosimlari diniy e‘tiqodlarning mavjudligini ko‘rsatadi. Arxeologik jihatdan mezolit davri Azil va Tardenua bosqichlariga bo‘linadi, ular o‘ziga xos mikrolitik o‘q uchlari dizaynlari bilan ajralib turadi.

Neolit davri (miloddan avvalgi 7 000 – 5 000 yillar) insoniyat tarixidagi eng ulkan inqiloblardan biri – "neolit inqilobi" bilan bog‘liq. Bu davrda ko‘chmanchi ovchilik va terimchilikdan o‘troq dehqonchilik va chorvachilikka o‘tish yuz bergan. Bu iqtisodiy

o'zgarishlar o'troq turmush tarzining shakllanishiga, qishloq xo'jaligi texnologiyalarining rivojlanishiga va yangi moddiy madaniyatning paydo bo'lishiga olib kelgan.

O'zbekiston hududida neolit davri manzilgohlaridan eng mashhuri Kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklardir. Bu manzilgohlarda dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanganligi, birinchi kulolchilik mahsulotlarining yaratilishi, toshdan yasalgan silliqlangan va parmalangan qurollarning keng qo'llanilishi kuzatiladi. Kulolchilikning paydo bo'lishi oziq-ovqatni saqlash va tayyorlash usullarida sezilarli yaxshilanishlarga olib kelgan. Tosh qurollar texnologiyasida silliqlash va parmalash usullari paydo bo'lib, ularni yanada samaraliroq va ixchamroq qilish imkonini bergan. Ayniqsa, Qo'shilish kabi mezolitik manzilgohlarida xonakilashtirilgan qoramol suyaklarining topilishi neolit davridagi chorvachilik rivojlanishining boshlang'ich nuqtalari haqida ma'lumot beradi.

Tosh qurollari insoniyatning tosh davridagi asosiy mehnat va ov qurollari bo'lib, ularning tipologiyasi va texnologik tahlili qadimgi odamning aql-zakovati, mahorati va madaniy rivojlanishi haqida muhim ma'lumotlar beradi. O'zbekistonda topilgan tosh qurollari turli xomashyolardan, jumladan, chaqmoqtosh (kremniy), slanets, kvarsit va vulqon jinslaridan yasalgan. Xomashyoning tanlanishi mahalliy resurslarga va qurolning funksiyasiga bog'liq bo'lgan.

Ishlab chiqarish usullari davrlar bo'yicha o'zgarib borgan. Ilk paleolitda oddiy parchalash usuli bilan yasalgan qo'l chopqilar ko'pchilikni tashkil qilgan. O'rta paleolitda levalua texnikasi rivojlangan bo'lib, bu texnika yordamida aniq shakldagi qipiqalar hosil qilish mumkin bo'lgan, ulardan esa qirg'ichlar, uchlar va pichoqlar yasalgan. Yuqori paleolit davrida plastinka texnikasi keng tarqalib, yupqa va uzun plastinkalardan turli asboblardan, jumladan, pichoqlar, keskichlar, uchlar va nayzalar yasalgan. Mezolit davrida esa mikrolitlar – kichik o'lchamdagi geometrik shakldagi tosh parchalarining keng qo'llanilishi kuzatilgan. Bu mikrolitlar yog'och yoki suyak tutqichlarga o'rnatilib, kompozit qurollar (kamon o'qlari, nayza uchlari, pichoqlar) hosil qilish uchun ishlatilgan. Neolit davrida tosh qurollarni silliqlash va parmalash texnikasi paydo bo'lib, bu ularni yanada mustahkam va estetik jihatdan mukammal qilgan. Chopqilar, boltalar, bolg'alar va

tegirmon toshlari bu davrning tipik quollaridir. Tosh quollarining funksional tahlili ularning ovchilik, terimchilik, oziq-ovqatni qayta ishlash, terini ishlash va yog‘ochga ishlov berish kabi turli maqsadlarda ishlatilganligini ko‘rsatadi.

Tosh davri davomida O‘zbekiston hududidagi iqlim va ekologik sharoitlar sezilarli darajada o‘zgargan. Pleystotsen davri sovuq va quruq iqlim bilan tavsiflangan bo‘lib, bu davrda yirik megafauna (mamontlar, junli nosoroglar) mavjud bo‘lgan. Golotsenning boshlanishi esa iqlimning iliqlashishi va o‘rmon-dasht landshaftlarining kengayishi bilan kechgan. Bu o‘zgarishlar o‘z navbatida hayvonot va o‘simlik dunyosiga ta’sir ko‘rsatib, yirik ov hayvonlarining qirilib ketishi va kichikroq, tezroq harakatlanuvchi turlarning paydo bo‘lishiga olib kelgan.

Qadimgi odamzod ushbu ekologik o‘zgarishlarga moslashish uchun turmush tarzini va ovchilik strategiyalarini doimiy ravishda takomillashtirib borgan. Masalan, mezolit davrida yirik hayvonlar ovidan kichikroq hayvonlarni ovlashga o‘tish va kamon kabi yangi quollarining ixtiro qilinishi buning yaqqol dalilidir. Ko‘hitangtog‘dagi yangi topilgan manzilgohning mavsumiy ravishda ishlatilganligi tosh davri aholisining oziq-ovqat resurslariga qarab hududiy harakatlanishini ko‘rsatadi. Ovchilik va terimchilik bu davrning asosiy tirikchilik manbai bo‘lgan. Baliq ovlash ham, ayniqsa daryo va ko‘l bo‘ylari hududlarida, muhim o‘rin tutgan. Qadimgi odamlar o‘zlarining yashash sharoitlarini yaxshilash uchun tabiiy g‘orlardan boshpana sifatida foydalanganlar va olovdan isinish, ovqat pishirish hamda yirtqichlardan himoyalaniish uchun foydalanganlar. Iqlim o‘zgarishlari va tabiiy resurslarning taqsimlanishi qadimgi jamoalarning migratsiya yo‘nalishlariga va madaniy tarqalishiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Xulosa

O‘zbekiston hududidagi tosh davri yodgorliklari va tosh quollarining tadqiqotlari insoniyat tarixining eng qadimgi bosqichlari haqida muhim bilimlarni taqdim etadi. Teshiktosh g‘orida topilgan neandertal bolaning dafn marosimi nafaqat Markaziy Osiyudagi, balki jahon miqyosidagi paleolit arxeologiyasining eng noyob topilmalaridan biri bo‘lib, ibtidoiy jamiyatlarda ritual va diniy e’tiqodlarning erta shakllanishi haqida

ma'lumot beradi. Yangi Ko'hitangtog' manzilgohining kashf etilishi esa mintaqaning o'rta paleolit davriga oid tadqiqotlar salohiyatini yanada kengaytiradi.

Mezolit davri madaniy komplekslari, xususan Obishir va Qo'shilish manzilgohlari, insoniyatning Pleystotsendan Golotsenga o'tish davridagi ekologik o'zgarishlarga moslashuvi, ovchilik texnikasining rivojlanishi va mikrolit asboblarning paydo bo'lishidagi muhim rolini aks ettiradi. Neolit davridagi dehqonchilik va chorvachilikning, shuningdek, kulolchilikning rivojlanishi Markaziy Osiyo aholisining o'troq turmush tarziga o'tishi va iqtisodiy innovatsiyalarini yaqqol ko'rsatadi.

Tosh qurollarining tipologik va texnologik tahlili tosh davri odamining xomashyoni tanlash, uni qayta ishlash va asboblarni turli maqsadlarda ishlatish mahoratini ko'rsatadi. Paleoekologik tadqiqotlar esa qadimgi odamlarning o'zgaruvchan iqlim sharoitlariga moslashuv strategiyalarini va ularning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatini chuqur anglashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston tosh davri tadqiqotlari nafaqat Markaziy Osiyo arxeologiyasining, balki insoniyat evolyutsiyasi va madaniy rivojlanishining jahon miqyosidagi umumiy manzarasini boyitishda muhim ahamiyatga ega. Kelajakdagi arxeologik qazishmalar va ilmiy tahlillar mintaq tosh davri tarixi haqidagi bilimlarimizni yanada kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] J.Kabirov. "Sarmishsoyning Qoya Toshlaridagi Rasmlar". "Fan" nashriyoti Toshkent -1976.
- [2] N.A.Egamberdieva. "Arxeologiya". Toshkent - 2011.
- [3] J.Kabirov, A.Sagdullayev. "O'rta Osiyo Arxeologiyasi". Toshkent "O'qituvchi" 1990.
- [4] O.U.Mominov, A.D.Bababekov. "Inson Evolutsiyasi va Old Tarix." Toshkent - 2017.